

MONOK ISTVÁN

A 16. századi köznemesség műveltségéről

Benda Kálmán „A magyar nemesség iskolázottsága a 16-17. században” című tanulmányának elolvasása után sok szakemberben fogalmazódik meg az a gondolat, hogy a magyarországi köznemesség műveltségéről meglehetősen felesleges beszélni, mondandónk e témában aligha akadhat.¹ Ezen átfogó értékelést erősítik meg azok az esettanulmányok is, amelyek a köznemesség egy-egy csoportjának világnézetét mutatják be,² egy-egy földrajzi területen élők írni és olvasni tudását elemzik,³ vagy éppen a vagyoni helyzetüket vizsgálva tesznek a műveltségükre is érvényes megállapításokat.⁴ Ráadásul ilyen kutatások elsősorban a 18. századra, illetve a reformkorra nézve folytak. Ezek szerint a 18-19. század fordulóján a köznemesek 25-40 %-a analfabéta volt, az időben visszalépve ez az arány csak nagyobb lehet még akkor is, ha a használati írás elterjedtségének alacsony szintje miatti forrásszegénység okán a szakember csupán következtetni tud. Nem hallgathatjuk el ugyanakkor azt a különbséget sem, amely általában a társadalom alsóbb rétegei műveltségének megítélésében mutatkozik – de a köznemességgel kapcsolatban is ez a helyzet – akkor, ha a témát egy néprajzkutató, egy irodalomtörténész, vagy egy történész elemzi; ha valaki a korszak olvasmányműveltségét vagy az analfabétizmust, iskolatörténetét, vagy az iskolázatlanságot kutatja. Emelett kialakult az a jellegzetesség is, hogy az egyes szakmák képviselői más-más források, forrástípusok megismerésén keresztül alkotnak képet az egyes korszakokról.

Tóth István György számos közleményben, majd egy összefoglaló kötetben elemezte Vas és Zala vármegyék parasztságának, kis- és köznemességének műveltségi viszonyait. Az eredmény több tekintetben lesújtó.⁵ Ha emellett elolvassuk Kristóf Ildikó tanulmányait ugyanahhoz a társadalmi réteghez tartozók kulturáltásáról, világképéről, akkor árnyaltabb képet kapunk,⁶ ha pedig összegezzük annak a 60 magánkönyvtár jegyzéknek a tanulságait, amelyet köznemesi tulajdonostól ismerünk az 1560-1750 közötti időszakból,⁷ akkor akár túlzásokba is eshetünk a pozitív kép megrajzolásában; igaz, a 16. századból mindössze két ilyen könyvtárról tudunk, Perneszi Györgyéről és Forgách Imrééről.⁸

A hazai forrásszegénység hatását némileg mérséklendő, indokoltnak látszik az európai analógia. A magyarországi főnemesség olvasmányműveltségének európai összehasonlítása legalábbis értékes adalékkal szolgált annak megítéléséhez, hogy a kora újkori magyarországi művelődés mennyiben tekinthető egyenrangúnak más

nemzetekével.⁹ A komparatív vizsgálat egyébként kiterjedhet arra a jelenségre is, amelyet a különböző szakmák, a különböző források és módszerek kapcsán említettem. Minden nemzet szakirodalmában megfigyelhető ez a kettősség:¹⁰ az alfabéta lakosság (és ezen belül a nemesek) arányszáma valamennyi országban ijesztő, ugyanakkor könyvsorozatok szólnak a különböző társadalmi rétegek olvasmányműveltségéről.¹¹

A nemesi rétegekről szóló nemzetközi szakirodalom abban mindenképpen egységesnek mondható, hogy a 16. század sok tekintetben az átalakulás százada. A városi patríciusok reneszánsz életideálja, a humanista főúri udvarok példaereje önmagában is számos változást hozott a század elején. A reformáció kulturális-, és ezen belül oktatási programja, illetve a részben ehhez alkalmazkodó, de mindenképpen ehhez szabott katolikus reformok a század végére valamennyi európai országban tudatossá tették a változás szükségességét.¹² A szükségszerűség felismerése mentén kialakult egy nagyon gazdag államelméleti irodalom, kortárs elméleti munkák sora jelent meg a nemesség nevelésének szükségességéről, a tanulás és képzés módjairól. szem előtt tartva persze a nemesi előjogok legitimációjának kérdését is.¹³ A század elejétől egyre gyakrabban felbukkanó gondolat az, hogy a nemeseknek ki kell lépniük az udvari nevelés kereteiből, a nyilvános iskolai rendszer valamely intézményében kell képzettségüket megszerezni.¹⁴ Előbbi – az udvar – persze gyakran nagyon elvszerű, tervezett és módszeres képzést valósított meg,¹⁵ ám egyre több főnemes, és kíséretükben számos familiáris látogatta az egyetemeket.¹⁶ Az elméleti képzés azonban, amely valamennyi egyetemen az oktatás homlokterében állt, egyre kevésbé elégítette ki azokat a nemesifjakat, akik a nagyon is gyakorlati társadalom-vezető szerepükre készültek, illetve azokat, akik előjogaik biztos tudatában valamilyen szinten, de vezető helyet kívántak maguknak biztosítani. A 16. század végére Európa-szerte létre is jöttek előbb az egyetemek mellett, majd önállóan a különféle nemesi iskolák. Az első formák nagyon közel álltak a hagyományosnak mondható pedagogicumokhoz, az oktatás középpontjában sem a gyakorlati ismeretek, hanem az „igaz vallás”-ra való nevelés állt. Mindenképpen ilyen Setz (Pfalz), ahol 1575-ben III. Frigyes választófejedelem a kálvinista szellemű „adligen Pädagogicumot” alapította meg a szekularizált bencés kolostorban. 1592-ben azután Johann Casimir létrehozta a róla elnevezett igazi nemesi iskolát az „Edle Knaben” és „Edle Jungfrauen” részére. Ez az iskola azonban valóban a fiataloknak volt (15 éves korukig voltak itt a gyerekek), de a hagyományos gimnáziumi tárgyak (grammatica, dialectica, retorica, aritmetica, geometria, etica, musica, és a latin nyelv) mellett franciául is tanultak, valamint lovagoltak, úsztak, vívtak és küzdősportokat gyakoroltak. Hasonló gyakorlatias programot kínált a tübingeni egyetem mellett működő Collegium illustre (1594), ahol eredetileg polgári származású is tanulhatott (1596-tól már nem). Moritz hesseni választó Kasselben 1598-ban vetette meg a Mauritium alapjait, ahova – mivel Kasselben nem volt egyetem – gyakran az egyetemi studiumok elvégzése után jöttek a hallgató nemes ifjak. 1602-ben Catharinus Dulcis, itáliai professzor – akinek

művei gyakoriak a magyarországi nemesi bibliotékában – reformprogramot dolgozott ki, s az iskola Ritterschule-vá alakult, szinte kizárólagos gyakorlati képzésre specializálódva. A tendencia tehát, hogy a nemesi iskolák függetlenek legyenek az egyetemektől, illetve az elméleti alapokat adó iskoláktól, jól látszik. A siegeni intézményt Johann VII. von Nassau már „Kriegs- und Ritterschule”-ként alapította meg, vagyis tisztképző volt.¹⁷

Angliában 1752-ben Erzsébet kidolgoztatta egy nemesi akadémia programját, de az alapítás 1632-ig késett (Museum Minervae). Franciaországban, ahol Európa legnagyobb hatású teoretikusai dolgoztak, már ami a nemesek nevelését illeti: Jean-Antoin Bäif, Francois de la Noue,¹⁸ de mindenekelőtt Antoine Pluvinel, csak ez utóbbinak sikerült 1594-ben elveit a gyakorlatban is kipróbálni egy általa alapított kollégiumban. Pluvinel (1552-1620) olaszországi iskolákban nevelekedett, ahol a század eleje óta a nemesi kollégiumok előzményeinek mondható lovaglósiskolák működtek. Ezekben a különböző társadalmi eseményeken való helyes viselkedést tanították, kevés elméleti ismerettel Federico Grisone (Nápoly) és tanítványa, Cesare Fiaschi (Pádvia) voltak a század közepén a legismertebbek, a század második felében azonban Giovannai Battista Pignatelli (meghalt 1596-ban) volt a legnépszerűbb. Nagyon sok francia tanítványa volt, így Pluvinel is. Az ő rendszerében a hangsúly a lovaglásra, a hadi tudományokra, a hadseregvezetésre, az erődítések megismerésére esett, de nem hiányzott a vívás, a tánc és az elméleti ismeretek sem, főleg a földrajz és a történelem. Pluvinel fontos felismerése az, hogy a szegény nemesek nem tudják taníttatni gyermekeiket, ezért számukra ösztöndíjat alapított (gondoljunk csak Apáczai Csere János programjára!). Itáliában hasonló nemesi iskola először Pármában 1598-ban alakult (Collegium Nobilium). A szerzetesrendek (bencések, de főként a jezsuiták, illetve a 18. században a piaristák is) hamar felismerték az ilyen iskolák jelentőségét, s sorra nyitották képző helyeiket a 17. század elejétől kezdve.¹⁹

Azt gondolhatnánk, hogy ezeknek az iskoláknak semmi közük a magyarországi köznemességhez, hiszen a – sajnos ritkán – fennmaradt anyakönyvekben nem szerepelnek a magyarországi hallgatók nevei. A kérdés azonban számomra nem az, hogy a Kárpát-medencében az európaihoz hasonló állapotok voltak-e ugyanabban időben – feltevés is abszurd lenne –, hanem az, hogy a változások iránya, a 16. század folyamán létrejövő olyan művelődési intézmények, ahol a köznemes ifjak ismereteket szerezhettek, az előbbieken jelzett tendenciára engednek-e következtetni. A századból említhetők-e továbbá olyan kivételes példák, kiemelkedő köznemesi rangú személyek, akik összehasonlíthatóak európai osztályos társaikkal. Ebből a szempontból azt hiszem, lehet mondandónk a magyarországi köznemesség műveltsége kapcsán. Mályusz Elemér egy korai, de alapvető tanulmányában külön kiemelte azt a tényt, hogy „egyetemes magyar szempontból előnyös volt a köznemesség megjelenése a porondon. Azok, akiket egyesített, túlnyomórészt magyarok s így a kialakuló rend jellege és szelleme is magyar lesz. ... Bármennyire magyar eredetében a köznemesség, s bármennyire függetlenül

minden idegen hatástól, tisztán a magyar élet szerves részeként alakult ki, mégis a folyamat, amelynek során kikristályosodott, nyugati jellegű.”²⁰ A kérdés tehát az, hogy ez a jelleg a művelődési minták tekintetében fennmaradt-e a 16. századra nézve is?

A történészek, illetve az irodalom-, és más szellemtörténeti kutatással foglalkozók kérdésfeltevésében ez ügyben ugyanaz a különbség mutatkozik, mint amit a köznemesség műveltségének megítélése kapcsán már jeleztünk. Péter Katalin, aki a tízkötetes akadémiai magyar történet 16. századi művelődéstörténeti részeit írta,²¹ részben szembe is került a harmadik kötet előszavát író Pach Zsigmond Pál szemléletével. Erre nagyon tömören az akadémia doktori dolgozatának téziseiben is kitér: „A másik különösen fontos váratlan kérdés a gazdaság oldaláról érte a művelődéstörténetet. A kötet szerzői ugyanis, ahogyan a főszerkesztő Pach Zsigmond Pál az Előszó-ban kifejtette, arra a kérdésre kerestek választ, hogy a 15. század során még megvolt és a nyugat-európaihoz hasonló fejlődési tendenciák a 16. században, illetve később miért nem bontakoztak ki. Vagyis: miért „kanyarodott el” a magyarországi fejlődés a nyugat-európaiktól. Ez a problémaállítás a művelődéstörténettel kapcsolatban korábban nem szerepelt. Sőt, éppen ellenkező értelmű vélemény látott napvilágot. Klaniczay Tibor hangsúlyozta: a reneszánsznak a reformáció megjelenésével induló szakasza Magyarországon „szabályosan”, a nyugat-európaival gyakorlatilag azonos időben és hasonló tartalommal alakult ki. A 3. kötet kérdése tehát a művelődéstörténet szempontjából módosult. Nem az „elkanyarodás” miértjét kerestem, hanem azt, hogy voltak-e egyáltalán a 16. századi Magyarország kulturájában a „szabálytalan” fejlődésre utaló tünetek.”²²

A hivatali írásbeliség magyarországi fejlődéséről az utóbbi évtizedben számos értékelés jelent meg, de a nemesség íráshasználatáról Fügedi Erik értékelését ezek is elfogadják, legalábbis nem vitatkoznak vele.²³ Fügedi tanulmányának végkövetkeztetése az, hogy a „középkori magyar nemesség igénye írásbeliségre nem utalt tovább a föld tulajdonjogának biztosításánál és a nagybirtok vezetésénél. Minden egyéb információ, legyen az a család története vagy fontos országos esemény, a szájhagyomány útját járta.”²⁴ A tanulmány végén a szerző kitekint a 16. századi állapotokra, és alapvetően a Nádasdy-levéltár magyar nyelvű missilis anyagán alapuló tanulmányokra támaszkodva²⁵ megállapítja, hogy „a XVI. század első felének akár latin, akár magyar írásbelisége nem sokban különbözik a XV. századitól. Az egyetlen minőségi változást a nemzeti nyelv használata jelenti.”²⁶ Pach Zsigmond Pál és Fügedi Erik idézett tanulmányai is a nemesi műveltséggel kapcsolatos pesszimistának mondható következtetései ellenére sejtetik, hogy a 16. század második felére ebben a helyzetben változás állt be, legalábbis felismerhetők a nyugat-európaihoz hasonló tendenciák. Péter Katalin máig talán legvitatottabb tanulmányai pedig egyenesen elméletté emelik ezt az állítást.²⁷

Tanulmányunk elején idéztük Benda Kálmán megállapítását, miszerint a köznemesség rendszeresebb iskoláztatása Magyarországon és Erdélyben a 17. század második felében a felvilágosodással indult el.²⁸ Neveltetésük azonban, ide

értve az olvasás és írás, továbbá a latin nyelv alapelemeinek oktatását, de legfőképpen a nemesi létre, továbbá a harcra való felkészítést nagyobb részben egy-egy főúri rokon udvarában történt. Ezek az udvarok a budai, a bécsi, illetve más királyi, fejedelmi udvar mintáját követve jöttek létre, akár a humanista udvari kultúra, akár a reformációval megjelenő, mondjuk egyházszervező udvar hatásáról legyen szó. Vitatkozni lehet arról, hogy a mohácsi csatavesztést, illetve Buda elestét követően a magyarországi főúri udvarok, továbbá a fejedelmi központ Erdélyben mennyire tudatosan vállalta a központi udvar művelődésszervező funkcióit, de mostani mondandónk szempontjából ez nem eldönthető kérdés. Biztos azonban, hogy csak a Thurzók szerepvállalására gondolunk,²⁹ és arra, hogy Batthyány Boldizsár,³⁰ csakúgy, mint Nádasdy Tamás,³¹ iskolát és nyomdát alapít, könyvtárat szervez, tudós kört fogad udvarába, aktív támasza a szerveződő új egyháznak, – a magyar irodalom 16. századi történetét Horváth János meg tudta írni az udvarokat sorra véve,³² – akkor ezen nem kis számú udvartartásban élő köznemes művelődésének lehetőségét nem lehet teljesen tagadni. Nem utolsó sorban ezeknek az intézményeknek a hatása lehet az, hogy a 16. század végén az induló főúri peregrináció mellett a köznemesek sorából is tudunk egyetemre menőket említeni.³⁵

Az alábbiakban néhány gondolattal megpróbálom jellemezni két kivételes egyéniségnek számító köznemes, Perneszi György (1560, 62 tétel) és Forgách Imre (1588, 171 tétel) könyvhagyatékát.³⁴ Nem állítható, hogy nagyon sok hasonló eruditioval rendelkező osztályos társukról tudunk beszámolni, de a hely szellemének (Sárvár) adózva meg kell említeni Csányi Ákos nevét, akinek levelei alapján³⁵ nem lehetett alacsonyabb felkészültsége, mint Perneszi Györgynek. Ugyanígy ismert Jóna Istvánnak, Zrínyi György udvari nemesének néhány könyve, akinek hagyatékát a főúr vásárolta meg udvari gyűjteménye számára.³⁶ A történeti szakirodalomban a Rákócziak pataki prefektusa, Debreczeni Tamás, illetve az Apaffi-udvar két kiemelkedő gazdasági szakembere – Udvarhelyi György és Borberek Alvinczi Péter – neve kapcsán említődik a magyarországi gazdasági értelmiség kialakulása folyamatának elindulása.³⁷ Azt hiszem, hogy ha csak Nádasdy Tamás gazdasági tisztartóinak ismereteit vizsgáljuk meg közelebbről, akkor az előbbi állítás mellé legalább kérdőjelet illik tenni. Ugyancsak figyelemre méltóak azok a dokumentumok, amelyek a sárvári udvar vásárlásai kapcsán keletkeztek,³⁸ illetve Léka várának összeírásai,³⁹ ahol ugyancsak említenek könyveket.

Közelebb lépve immár a két említett könyvjegyzékhez, kezdjük egy általános összehasonlítással, amelynek alapját több ország köznemesei közül választottam. A dán Barnekow fivérek kiemelkednek a dán köznemesek közül, egyetemet is végeztek, Párizsban jogot tanultak, utaztak Itáliában. Könyvtáruk 1571-ben (162 tétel, 215 kötet)⁴⁰ egyik jellegzetessége tehát – a francia nyelvű munkák száma – nem meglepő, a teológiai művek szinte teljes hiánya azonban nem hasonlítható a magyarországi példákhoz. Az emdeni Hicko von Oldersum 1589-ben összeírt hagyatékában 89 könyvet találtak,⁴¹ a tulajdonos alapvetően jogi és historikus érdeklődé-

sét mutatja a jegyzék, nagyjából német nyelven olvasott, de néhány latin könyv is szerepel az inventáriumban. Kevés a teológiai munka, néhány szórakoztató olvasmánynak számító kiadvány, orvosi, illetve felcser-ismereteket ismertető kiadvány. Antik auktor inkább iskolai kiadásban, de más idegen nyelvű könyv nem fordul elő. Ha vesztfáliai,⁴² vagy a frank területek⁴³ köznemességének eruditójáról olvasunk, kézbe vesszük a könyvtárak köteteit felsoroló feljegyzéseket, ugyanezt az átlagos képet kapjuk. Kiemelkedő példát persze tudunk említeni. Mondjuk Hans Pleickhard von Berlichingen 1594-ben Windsheimben (Württemberg) összeírt hagyatékát,⁴⁴ amely a maga 461 kötetével, a „*ritterschaftliche Bibliothek*” tulajdonosának úgy tűnik, mély humanista műveltségével messze kiemelkedik a köznemesi könyvtárak nemzetközi mezőnyéből. Az ausztriai tartományok nemesei, az átfogó tanulmányok szerzői szerint általában az említett emdeni példát sem érik el műveltségük színvonalát tekintve.⁴⁵ A hadi, seregvezetési, erődítési ismeretek meglepően hiányoznak általában a köznemesség olvasmányaiból,⁴⁶ s így volt ez a 16. századi Magyarországon is.

Az említett példákhoz képes Perneszi és Forgách Imre könyvtárában az antik auktorok lényegesen nagyobb szerepet kapnak. Ezt az egyébként a Kárpát-medencében általános jelenséget részben azzal magyarázhatjuk, hogy abban az országban, ahol a latin hivatlos nyelvként élt, a klasszikus olvasmányok népszerűbbek, élvezhetőbbek voltak, mint ott, ahol csupán a nyelvtanulás alapjául szolgáltak ezek a szerzők. A másik oka az lehet e jelenségnek, hogy az ókori etikai művek Magyarországon tovább szolgáltak tényleges erkölcsstani ismeretek forrásaként, mint a modern erkölcsfilozófiai traktátusokat könnyebben elérő olvasóknak Nyugat-Európában. Forgách Imre könyvtárának filozófiai művekben való gazdagsága külön említésre méltó. A korai és a középkori egyházatyák művei nagy hangsúllyal vannak jelen mindkét gyűjteményben.

A két magyar köznemese olvasmányai között gyakrabban szerepelnek teológiai művek, mint nyugat-európai osztályos társaikéban. Perneszi gyűjteménye még konfesszionálisan arctalannak mondható, Luther mellett Melanchthon, annak humanista művei elsősorban, de Kálvin is ott van. Forgách már inkább evangélikus, de ez magyarázható azzal, hogy egy generációval fiatalabb volt, addigra az egyházak elkülönülési folyamata előbbre haladt már.

Kozmográfiai és természetismereti munkák terén az európai átlagot jelzik a magyar könyvjegyzékek, történeti munkákban mások, de ugyanúgy a saját ország, illetve a szomszédos területek történelmi szerepelnek a jegyzékeken, mint a jelzett területeken fennmaradtakon. Feltűnő egész Európában az, hogy a köznemesei bibliotékák polcain nem voltak ott a modernnek mondható államelméleti, politikai filozófiai munkák. E tekintetben Perneszi és Forgách ugyancsak összehasonlítható a német, cseh, vagy éppen osztrák köznemességgel.

Dolgozatunk végén, utalva annak címére, kritikusan önmagunknak kell megállapítanunk, hogy a 16. századi magyarországi köznemesség műveltségéről keveset tudunk elmondani. Azt hisszük ugyanakkor, hogy ha a kortárs európai, vagy a

17. századi hazai köznemességet is bevonjuk a vizsgálatba, akkor részben analógiákkal, részben egyes művelődéstörténeti jelenségek tendenciáinak jelzésével, művelődési intézmények sorsának nyomon kísérésével, az olvasmányanyag összehasonlító elemzésével majd némely részletkérdésben előbbre léphetünk.

**Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez
sorozat (szerk.: Keserű Bálint) olvasmánytörténeti kötetei**

11. *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és gyűjtése.* (Sajtó alá rend., függelék: Herner János, Monok István.) Szeged, 1983. 645 p.
12. *A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyv-jegyzéke.* (Kísérő tanulmánnyal közreadja: Berlász Jenő. Sajtó alá rend., mutató: Keveházi Katalin, Monok István. Munkatárs: Varga András.) Szeged, 1984. 343 p.
- 12/2. *A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587) Gulyás Pál olvasatában.* Szerk. Monok István. Bev. Ötvös Péter. Bibliográfia: Varga András. Szeged, 1992. 281 p.
- 12/3. *A Dudith-könyvtár. Részleges rekonstrukció.* Összeáll. És az előszót írta: Jankovics József, Monok István. Szeged, 1993. 207 p.
13. *Magyarországi magánkönyvtárak. I. (1533-1657).* Sajtó alá rend. Varga András. Budapest-Szeged, 1986. IX, 259 p.
- 13/2. *Magyarországi magánkönyvtárak. II. (1580-1721).* Sajtó alá rend. Farkas Gábor, Katona Tünde, Latzkovits Miklós, Varga András. (Szerk. Monok István.) Szeged, 1992. VII, 329 p.
14. *Partiumi könyvesházak. 1623-1730. (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah).* Sajtó alá rend. Fekete Csaba, Kulcsár György, Monok István, Varga András. (A kötetet és a mutatókat összeáll. Monok István, Varga András). Budapest-Szeged, 1988. 588 p.
15. *Kassa város olvasmányai. 1562-1731.* Sajtó alá rend. Gácsi Hedvig, Farkas Gábor, Keveházi Katalin, Lázár István Dávid, Monok István, Németh Noémi. (Mutató: Farkas Gábor, Varga András. Szerk. Monok István). Szeged, 1990. XII, 226 p.
- 16/1. *Erdélyi könyvesházak I. Jakó Klára: Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója (1579-1604).* (Szerk. Monok István). Szeged, 1991. 171 p.
- 16/2. *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely.* Jakó Zsigmond anyaggyűjtésének felhasználásával sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor. Mutató: Farkas Gábor, Varga András. Szerk. Monok István. Szeged, 1991. X, 246 p.
- 16/3. *Erdélyi könyvesházak III. 1563-1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források.*

- Sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Varga András. Szerk. Monok István. Szeged, 1994. [1995] XVI, 375 p.
- 17/1. *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. I. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Túróc, Ungvár.* Sajtó alá rend. Farkas Gábor, Monok István, Pozsár Anna-mária, Varga András. (Szerk. Monok István, Varga András). Szeged, 1990. 330 p.
- 17/2. *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. II. Nagyszombat 1632-1690.* Sajtó alá rend. Farkas Gábor. Szeged, 1997. /Fejezetek az Eötvös Lóránd Tudományegyetem történetéből 18./ 381 p.
- 18/1. *Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg) 1535-1721.* Hrsg. von Tibor Grüll, Katalin Keveházi, József László Kovács, István Monok, Péter Ötvös, Katalin G. Szende. Red. von István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler. Szeged, 1994. /Bürgenländische Forschungen. Sonderband XIII./XI, 578 p.
- 18/2. *Lesestoffe in Westungarn II. Forchtenstein (Fraknó), Eisenstadt (Kismarton), Güns (Kőszeg), Rust (Ruszt).* Hrsg. von Tibor Grüll, Katalin Keveházi, Károly Kokas, István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler. Red. von István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler. Szeged, 1996./Bürgenländische Foirschungen. Sonderband XV./ 312 p.

JEGYZETEK

¹ Benda Kálmán: *A magyar nemesség iskolázottsága a 16-17. században.* In: Magyarország társadalma a török kiűzésének idején. Szerk.: Szvircsek Ferenc. Salgótarján, 1984. /Discussiones Nogradienses 1./ 98-102. (a továbbiakban: BENDA 1984.) Végkövetkeztetésként a következőt írja: „Az mondhatjuk tehát, hogy az átlagos főúri műveltség a 17. század elején nem terjedt túl az írás, az olvasás, és a latin nyelv ismeretén. Hogy a köznemesi milyen volt, nem tudjuk pontosan meghatározni, de bizonyosra vehetjük, hogy általában ezen nem ment túl, inkább alatta volt. A jó módú birtokos köznemes is megtanult írni és olvasni, jól – rosszul tudott latinul, ismerte Werbőczy Hármaskönyvét, ez volt a kötelező alpműveltség. Ehhez járult az imádságok, zsoltárok, a káték ismerete. ... A köznemes ifjak iskolázottsága lényegében a 17. század második felében, a felvilágosodással indult meg.”

² Lásd például Rácz István: *Városlakó nemesek az Alföldön 1541-1848 között.* Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó. pp. 159-170.: Szemléleti jellemzők. (a továbbiakban: RÁ CZ 1988)

³ Tóth István György: *Kalendáriumokat forgató és Berzsenyivel társalkodó vasi nemesek bibliotékái.* In: Unger Mátyás emlékkönyv. Szerk.: E. Kovács Péter, Kalmár János, V. Molnár László. Budapest, 1991. 159-171.; Uő.: *A kismemesség olvasni tudása a 18. században.* In: A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest, 1993, MTA Történettudományi Intézet. (a továbbiakban: BENDA Emlékkönyv, 1993.) 211-220.; Uő.: kutatási eredményeinek összefoglalásaként: „Mivelhogya magad írást nem tudsz...” Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Budapest, 1996, MTA Történettudományi Intézet. /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. 17./ (a továbbiakban: TIGY 1996.)

⁴ Például Pálmány Béla: *Köznemesek a szécsényi Forgách uradalomban 1542-1848.* Salgótarján, 1982. /Tanulmányok Szécsény múltjából 5./

⁵ TIGY 1996.

⁶ Kristóf Ildikó: „Istenes könyvek – ördögös könyvek”. Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján. In: Népi kultúra - Népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve. XVIII. Budapest, 1995, Akadémiai Kiadó. 67-104.

⁷ Lásd a *Könyvtártörténeti Füzetek I-VIII. kötetét* (Szerk.: Monok István. Szeged, 1981-1998), illetve az *Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* (Szerk.: Keszérű Bálint) sorozat 11-18. kötetét (felsorolásukat lásd tanulmányunk végén; a továbbiakban: ADATTÁR)

⁸ Perneszi: ADATTÁR 13. 13-14., illetve Forgách: Bessenyei József közlésében: ADATTÁR 13/2. 3-9.

⁹ Vö. *A Bibliotheca Zriniana története és állománya. – History and Stock of the Bibliotheca Zriniana*. Írták és összeáll. Hausner Gábor, Klaniczay Tibor, Kovács Sándor Iván, Monok István, Orlovsky Géza. Szerk.: Klaniczay Tibor. Budapest, 1992. Argumentum-Akadémiai Kiadó. /Zrínyi Könyvtár 4./ (a továbbiakban: BIBLZRINIANA 1991.); Monok István: *A magyarországi főnemesség könyvgyűjtési szokásai a XVI-XVII. században*. CaféBabel, 14. kötet (Gyűjtés). 1994/4. 59-68.

¹⁰ Itt elég, ha a nemrég megjelent nyugat-európai olvasmánytörténeti összefoglalóra utalok: *Historie de la lecture dans le monde occidental*. Sous la direction de Guglielmo Cavallo, Roger Chartier. Paris, 1997, Editions du Seuil; illetve egy esettanulmányra, amely Zürich környékét egy hosszú történeti perióduson keresztül vizsgálta: Marie-Louise von Wartburg-Ambühl: *Alphabetisierung und Lektüre. Untersuchung am Beispiel einer ländlichen Region im 17. und 18. Jahrhundert*. Bern-Frankfurt am Main-Las Vegas, 1981, Peter Lang. /Europäische Hochschulschriften. Reihe I. Deutsche Sprache und Literatur. Bd. 459./; egy Magyarországhoz hasonló területre statisztikákkal: Maxime Chevalier: *Lectura y lectores en la Espana de los siglos XVI y XVII*. Madrid, 1976, Turner.; 16. századi spanyolországi ponyvairodalom olvasóiról Victor Infantes: *Los pliegos sueltos del Siglo de Oro: hacia la historia de una poética editorial*. In *Colportage et lecture populaire. Imprimés de large circulation en Europe XVIe-XIXe siècles*. Sous la direction de Roger Chartier, Hans-Jürgen Lüsebrink. Paris, 1996, IMEC. /Collection „In Octavo.”/ 283-298.

¹¹ Számos ország statisztikai adatait közli: Henri-Jean Martin: *Histoire et pouvoirs de l'écrit*. Paris, 1988, Perrin. (L'apprentissage de lecture) 309-321.

¹² Jean-Pierre Labatut: *Les noblesses européennes de la fin du XVe siècle a la fin du XVIIIe siècle*, Paris, 1978, Puf.; Rudolf Endres: *Adel in der frühen Neuzeit*. München, 1993, Oldenburg Verl. /Eznyklopädie deutscher Geschichte. D. 18./; Otto Brunner: *Adeliges Landleben und eropäischer Geist. 1612-1688*, Salzburg, 1949. pp. 61-138.: Ethos und Bildungswelt des europäischen Adels.; Johannes Rogalla von Biberstein: *Adelherrschaft und Adelskultur in Deutschland*. Frankfurt am Main etc., 1989, Peter Lang Verl. pp. 199-218.: Adelige Standesbildung und ihre Leitbilder.; Lawrence Stone: *The educational revolution in England, 1560-1640*. Past and Present, 1964, Nr. 28. 41-80.; Claudio Donati: *L'evoluzione della coscienza nobiliare*. In *Patriziati e aristocrazie nobiliari. Ceti dominanti e organizzazione del potere nell'Italia centro-settentrionale dal XVI al XVIII secolo*. A cura di Cesare Mozzarelli e Pierangelo Schiera. Trento, 1977.; a polgári és nemesi kultúra ideáljainak szellemes összehasonlításához lásd: Notker Hammerstein: *Res publica litteraria – oder asinus in aula? Bemerkungen zur „Bürgerlichen Kultur“ und zur „Adelswelt“*. In *Respublica Guelpherbytana*. Wolfenbütteler Beiträge zur Renaissance- und Barockforschung. Festschrift für Paul Raabe. Hrsg. von August Buck, Martin Bircher. Chloe. Beihefte zum Daphnis. Bd. 6. Amsterdam, 1987. 35-68.

¹³ Jó összefoglalása e jelenségnek: Klaus Bleeck – Jörn Garber: *Standes- und Privilegienlegitimation in deutschen Adelsteorien des 16. und 17. Jahrhunderts*. In *Hof, Staat und Gesellschaft in der Literatur des 17. Jahrhunderts*. Hrsg. von Elger Blühm, Jörn Garber, Klaus Garber. Daphnis, Bd. 11. Heft I-2. (Amsterdam, 1982). 49-166.; a Magyarországhoz közelebbi területekhez lásd: Gernot Heiss: *Bildungsverhalten des niederösterreichischen Adels im gesellschaftlichen Wandel: zum Bildungsgang im 16. und 17. Jahrhundert*. In *Spezialforschung und Gesamtgeschichte. Beispiele und Methodenfragen zur Geschichte der frühen Neuzeit*. Hrsg. von Grete Klingenstein, Heinrich Nutz. München, 1982, Oldenburg Verl. /Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit. Bd. 8./ 139-157.

¹⁴ Christoph Besold a *Discursus politici singulares de informatione et coactione ...* Argentorati, 1626, sumpt. Lazari Zetzner című összegző munkájában röviden így fogalmaz (16. lap): „*Ego puto publicam disciplinam in sapientia et consensu totius civitatis fundatam, firmiorem quidem constantiam habere, quam ab unius quae iuditio pendet.*”

¹⁵ Kiváló esettanulmányként lásd: Hermann Ehmer: *Bildungsideale des 16. Jahrhunderts und die Bildungspolitik von Herzog Christoph in Württemberg*. Blätter für Württembergische Kirchengeschichte 77(1977) 5-24.

¹⁶ Lásd például: Rainer Christoph Schwinges: *Universitätsbesuch im Reich vom 14. zum 16. Jahrhundert: Wachstum und Konjunkturen*. In *Universität und Gesellschaft*. Hrsg. von Helmut Berding. Geschichte und Gesellschaft. 10. Jahrgang, 1984. Heft 1. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. 5-30.

¹⁷ A legátfogóbb összefoglalás: Norbert Conrads: *Ritterakademien der frühen Neuzeit. Bildung als Standesprivilegium im 16. um 17. Jahrhundert.* Göttingen, 1982, Vandenhoeck und Ruprecht. /Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Schrift 21/.

¹⁸ Nézeteiről, érintve nevelési elképzeléseit is magyarul lásd: Payer Gábor: *Egy 16. századi hugenotta hadvezér és terve a török európai kiűzésére.* Komárom megyei Múzeumok Közleményei 3. kötet, Tata, 1989. 75-108.

¹⁹ Gian Paolo Brizzi: *Educare il principe, formare le élites i Gesuiti e Ranuccio i Farnese.* In Università, Principe, Gesuiti. La politica farnesiana dell'istruzione a Parma e Piacenza (1545-1622). Introduzione di Cezare Vasoli. 1980. Bulzoni.

²⁰ Mályusz Elemér: *A magyar köznemesség kialakulása.* Századok, 1942. 272-305., 407-434. (idézet: 429-430.); Vö. még: Pálmány Béla: *A magyar nemesség átrétegződése a kései feudalizmus századaiban. Módszertani problémák, fogalmak, források.* In A magyar polgári átalakulás kérdései. Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára. Szerk.: Dénes Iván Zoltán, Gergely András, Pajkossy Gábor. Budapest, 1984, ELTE BTK. 37-59.

²¹ *Magyarország története. 1526-1686.* Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1987, Akadémiai Kiadó. pp. 475-604.: Péter Katalin: *A reformáció és a művelődés a 16. században.*

²² Péter Katalin: *Egy fejezet a 10 kötetes „Magyarország történeté”-ből: A reformáció és a művelődés a 16. században. Doktori értekezés tézisei.* Budapest, 1989. 4-5.

²³ Madas Edit átfogó tanulmányát bibliográfiákkal lásd: Madas Edit-Monok István: *A könyvkultúra Magyarországon 1730-ig.* Budapest, 1998, Balassi Kiadó. Ez után jelentek meg a Szegedi Középkorász Műhely gondozásában Hunyadi Zsolt és Kőfalvi Tamás tanulmányai. In Capitulum I. Tanulmányok a középkori magyar egyház történetéből. Szerk. Koszta László. Szeged, 1998. JATE BTK. 33-66., 129-170.

²⁴ Fügedi Erik: „Verba volant ...”. *Középkori nemességünk szóbelisége és az írás.* In Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk.: H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Budapest, 1984, Akadémiai Kiadó. 107-130. (az idézet: 128.old.); Ugyanez In Fügedi Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról.* Budapest, 1981, Magvető Kiadó. 437-460. (a továbbiakban: FÜGEDI 1984.)

²⁵ Vö. Mályusz Elemér: *A Nádasdy-levéltár magyar levelei 1531-1549.* Levéltári Közlemények, 1923.; Istványi Géza: *A magyar nyelvű írásbeliség kialakulása.* Budapest, 1934.; Papp László: *Magyar nyelvű levelek és okiratok a XVI. századból.* Budapest, 1964. /Nyelvtudományi Értekezések. 44./

²⁶ FÜGEDI 1984. 130.

²⁷ Péter Katalin: *Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotaiban.* Történelmi Szemle, 1984. 80-102., Uő.: *A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja.* Századok, 1985. 1006-1008.; mindkettő újra megjelent: Péter Katalin: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból.* Budapest, 1995. /A Ráday gyűjtemény tanulmányai. 8./ (a továbbiakban PÉTER 1995.) 77-97., 31-55.; Lásd még uő.: *Lendület és megtorpanás Sárospatakon. Egy példa a 16. és a 17. század közötti különbségre.* In Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest, 1989, MTA Történettudományi Intézet. 115-125.

²⁸ BENDA 1984.

²⁹ Egy régebbi, átfogó, nem túl gyakran idézett tanulmányt Kurt Bathelt írta ezzel kapcsolatosan: *Die Familie Thurzo in Kunst und Kultur Ostmitteleuropas 1450-1640).* Deutsche Monatshefte. Zeitschrift für Geschichte und Gegenwart des Ostdeutschtums. 1940/3-4. 115-127.; az egyik legfrissebb írás: Erdélyi Gabriella: *Egy kivételes karrier Mohács előtti kezdetei: Bethlenfalvi Thurzó Elek.* In R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk.: Tusor Péter. Budapest, 1998, ELTE BTK. 118-132.

³⁰ Összefoglaló bibliográfiát lásd ezzel kapcsolatban: ADATTÁR 18/2. 269-272.

³¹ Az alább idézett forrásközlemények és a történeti, illetve irodalomtörténeti bibliográfiák mellett jól használható a tájékozódáshoz: *Sylvester János bibliográfia.* Összeáll.: Nagyné Piroska Lilla. Bev.: Kuntár Lajos. Sárvár-Szombathely, 1987.; A Nádasdy udvarokról legújabbán lásd Szakály Ferenc: *A sárvári „provinciális humanista kör” és a reformáció kezdetei.* In BENDA Emlékkönyv 1993. 83-96.; Péter Katalin: *Nádasdy Tamás mecénási tevékenységéről.* In PÉTER 1995. 56-65.

³² Horváth János: *A reformáció jegyében*. Budapest, 1957: A Perényiek csoportja, János király körül, Nádasdy csoportja, Az Enyingi Török család kötelékében.

³³ Talán a legjobb példa Esterházy Tamás, akinek wittenbergi album amicorum a Zrínyi Miklós költő könyvtárában maradt fenn. Vö. BIBLZRINIANA 1991. Nr. 309.; vö. még Kornis peregrináció történetének dokumentumaival: *Utazások a régi Európában*. Válogatta, előszó, jegyzetek: Binder Pál. Buda-
rest, 1976, Kriterion Kiadó. /Téka./ 53-68.; *Magyar utazási irodalom 15-18. század*. A válogatás és az
utószó Kovács Sándor Iván, a szöveggondozás és a jegyzetek Monok István munkája. Budapest,
1990. Szépirodalmi Kiadó. /Magyar Remekírók/ 247-264., 272-280.

³⁴ Lásd a 8. jegyzetet.

³⁵ Őze Sándor: *500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549-1562. I-II. kötet*. Budapest, 1996. Magyar Nemzeti Múzeum.

³⁶ BIBLZRINIANA 1991. 6, 20, 28, 115, 145, 169, 215, 294, 298, 305, 347, 355, 356, 364, 462.

³⁷ E kérdésekről R. Várkonyi Ágnes több tanulmányában is említést tesz. Összefoglalóan lásd *Magyarország történet. 1526-1686*. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Buda-
pest, 1987. Akadémiai Kiadó. 1487-1492.

³⁸ *Kulturtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540-1550-s számadásaiból. Fasc. I-II.* Az anyagot
közli Kumorovicz L. Bernát, M. Kállai Erzsébet. Sajtó alá rend.: Belényesi Márta, Gádorján Alice. Bu-
dapest, 1959-1960, Magyar Nemzeti Múzeum – Magyar Néprajzi Múzeum. /Történeti-Néprajzi Füzetek.
Tom: I-II./; ADATTÁR 18/2. 204-206.

³⁹ ADATTÁR 18/2. 200-201.

⁴⁰ Christian Callner: *Die Bibliothek der Brüder Barnekow im Jahre 1571*. Nordisk tidskrift för bok-
och bibliotekväsen, 1986. 97-119.

⁴¹ Erich von Reeken: *Die Bibliothek der Häuptlinge von Oldersum im 16. Jahrhundert*. Jahrbuch
der Gesellschaft für bildene Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden. 1986. 112-119.

⁴² Anton Lütteken: *Über westfälische Adelsbibliotheken*. Westfälische Adelsblatt, 1926. 264-271.;
Franz Herberhold: *Bibliotheken des westfälischen Adels*. Wesfalenspiegel, 1965. Heft 2. 1-13.

⁴³ Eva Pleticha: *Adel und Buch. Studien zur Geisteswelt des fränkischen Adels am Beispiel seiner
Bibliotheken vom 15. bis zum 18. Jahrhundert*. Neustadt an der Aisch, 1983, Degener.

⁴⁴ Volker Honemann-Helgard Ulmschneider: *Eine ritterschaftliche Bibliothek des 16. Jahrhunderts:
Das Verzeichnis der Bücher Hans Pleickhard von Berlichingen (1594)*. Archiv für Geschichte des
Buchwesens, 1979. 834-892.

⁴⁵ Otto Brunner: *Österreichische Adelsbibliotheken des 15. bis 17. Jahrhunderts*. Anzeiger der
Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. 1949. Nr. 7. 109-
126.; Uő.: *Österreichische Adelsbibliotheken des 15. bis 18. Jahrhunderts als geistesgeschichtliche
Quelle*, In Otto Brunner: *Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte*. 2. Ausg. Göttingen, 1968,
Vandenhoeck und Ruprecht. 281-293.; újabban: Markus Reisenleitner-Karl Vöclka: *Höfe und
Residenzen des Adels in den österreichischen Ländern im 16. und zu Beginn des 17. Jahrhunderts*.
Opera Historica 3. Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis. 1993. 47-60.

⁴⁶ Vö. Kelenik József: *Gondolkodó katonák és katonai gondolkodók a XVI. századi Magyarorszá-
gon*. In A magyar katonai gondolkodás története. Szerk.: Ács Tibor. Budapest, 1995, Zrínyi Kiadó. 23-
43.; Domokos György-Hausner Gábor-Veszprémy László: *Eruditio militaris*. Katonai olvasmánykultúra.
iskolakultúra, 1997/5. 40-47.; Uők.: *Hadtudományi nyomtatványok régi könyvjegyzékeinkben*. Magyar
Könyvszemle, 1977. 33-57.

Az egyesített Kanizsai-Nádasdy címer